

*Бігдай М. О.,**кандидат філологічних наук,**асистент кафедри прикладної лінгвістики**Національного університету «Львівська політехніка»*

ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ У СЕМАНТИЦІ ДІЄСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ «ДІЄСЛОВА ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ»)

Анотація. У сучасній українській мові постійно відбуваються динамічні процеси у лексиці, що викликає значний інтерес у мовознавців. Семантичні зміни у значеннях слів спричинені різноманітними екстралінгвальними та інтралінгвальними чинниками.

Мета статті – дослідження динамічних процесів у семантиці дієслів української мови, що належать до лексико-семантичної групи «Дієслова емоційного стану» на матеріалах «Словника української мови» в 11 томах і «Словника української мови» в 20 томах. Оскільки згадані словники є фундаментальними лексикографічними джерелами української мови, то вважаємо доцільним простежити динаміку семантики в досліджуваній лексико-семантичній групі дієслів саме на матеріалах «Словника української мови» в 11 томах і «Словника української мови» в 20 томах. До лексико-семантичної групи «Дієслова емоційного стану» відносимо такі лексико-семантичні підгрупи, як: «Дієслова перебування в емоційному стані», «Дієслова становлення емоційного стану», «Дієслова приведення в емоційний стан». Методологія дослідження включає використання загальнонаукових методів індукції, дедукції, аналізу й синтезу, а також методу порівняння.

В українській мові динамічні процеси були об'єктом вивчення багатьох вітчизняних мовознавців, проте окрема лексико-семантична група «Дієслова емоційного стану» не достатньо вивчена в цьому аспекті. Недостатність лінгвістичного опису цієї проблематики зумовлює актуальність нашої розвідки.

У пропонованій статті виявлено, що для більшості досліджуваних дієслів не відбулося змін у загальній кількості значень і (або) відтінків значень. Це зумовлено тим, що загалом дієслова, які виражають людські емоції та стани, не зазнають таких значних семантичних змін, як, наприклад, галузева, спортивна, чи професійна лексика. Проте виокремлено певні семантичні зміни, характерні для дієслів лексико-семантичної групи «Дієслова емоційного стану». До них належать: розширення семантичної структури дієслів (збільшення кількості значень і (або) збільшення кількості відтінків значень); модифікація чи уточнення значення; спрощення тлумачення. Перспективним подальшим дослідженням вважаємо вивчення динамічних процесів у семантиці дієслів української мови на матеріалах інших лексико-семантичних груп.

Ключові слова: динамічні процеси, розширення значення, лексико-семантична група, дієслова емоційного стану.

Постановка проблеми. Мова є динамічною системою, що підтверджується наявністю динамічних процесів на всіх її рівнях. Семантичні зміни спричинені різноманітними внутріш-

німи й зовнішніми чинниками [1, с. 3]. До причин таких змін відносять: соціально-історичні, психологічні й власне лінгвістичні [2, с. 206].

На лексичному рівні мова розвивається найбільш активно. Простежити мовні зміни в лексиці можна в корпусах текстів, тлумачних словниках та ін. Для української мови академічними словниками вважають «Словник української мови» в 11 томах (далі – СУМ-11) [3] та, створений на його основі, новітній «Словник української мови» в 20 томах (далі – СУМ-20) [4]. Станом на 2022 рік вийшло друком 12 томів СУМ-20 (від «а» у першому томі до слова «підкурювач» в дванадцятому томі). Саме ці словники обрано для нашої розвідки як найфундаментальніші лексикографічні джерела української мови, в яких якнайповніше відбито лексичний склад мови з 1970–1980 років і до теперішнього часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській мові динамічні процеси були об'єктом вивчення багатьох вітчизняних мовознавців, а саме: І. Р. Вихованця, Г. М. Вокальчук, А. П. Загнітка, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк, Л. В. Струганець, О. О. Тараненка та ін. Проте окрема лексико-семантична група «Дієслова емоційного стану» не достатньо вивчена в цьому аспекті. Недостатність лінгвістичного опису цієї проблематики зумовлює актуальність нашої розвідки.

Мета статті – дослідження динамічних процесів у семантиці дієслів української мови, що належать до лексико-семантичної групи «Дієслова емоційного стану». Матеріалами розвідки слугували «Словник української мови» в 11 томах [3] і «Словник української мови» в 20 томах [4].

Виклад основного матеріалу. Емотивна лексика неодноразова була об'єктом вивчення українських та закордонних лінгвістів. Здійснено також багато спроб класифікувати слова на позначення емоцій для різних мов світу. Одну з таких класифікацій запропонувала А. Вежбицька, яка вивчала вираження емоцій в лінгвокультурному аспекті: 1) «трапилось щось хороше»: радість; 2) «трапилось щось погане»: сум, горе; 3) «щось погане може трапитись/трапиться»: страх, тривога; 4) «я не хочу, щоб трапилось таким чином»: злість; 5) «думка про інших людей»: заздрість; 6) «думка про себе»: сором [5, с. 49].

Дослідження емотивності як мовної категорії здійснюють на всіх мовних рівнях. Наше дослідження розглядає емотивність на лексичному рівні, а саме в лексико-семантичній системі українського дієслова.

Як зазначено у СУМ-20, емоція – це «переживання людиною свого ставлення до дійсності, до особистого й навколиш-

нього життя; душевне переживання, почуття людини» [4]. До лексико-семантичної групи «Дієслова емоційного стану» відносимо такі лексико-семантичні підгрупи, як: «Дієслова перебування в емоційному стані», «Дієслова становлення емоційного стану», «Дієслова приведення в емоційний стан». Формулою тлумачення для лексико-семантичної підгрупи «Дієслова перебування в емоційному стані» є «Суб'єкт відчуває емоційний стан», для лексико-семантичної підгрупи «Дієслова становлення емоційного стану» – «Суб'єкт впадає в емоційний стан», а для лексико-семантичної підгрупи «Дієслова приведення в емоційний стан» – «Суб'єкт викликає емоційний стан у адресата» [6].

Виокремлюють такі динамічні процеси в українській мові кінця XX – початку XXI ст. «1) розширення словникового складу внаслідок іншомовних запозичень, новотворів, неологізмів – поява нових слів та їхніх значень, смислові, аксіологічно-конотативні модифікації сталого лексичного фонду літературної мови; 2) деактуалізація значень, пов'язаних з радянськими реаліями; пасивізація певних груп лексики; зняття так званих «ідеологічних нашарувань» у значеннях багатьох лексичних одиниць; 3) актуалізація (повернення до життя) неактивних у попередній період лексем і переорієнтація номінацій, пов'язаних із соціально-економічною перебудовою суспільства; 4) інтенсивна демократизація (колоквіалізація) мови, виражена в розростанні сфер поширення жаргонної, зниженої, просторічної лексики тощо» [7, с. 130].

За словами Л. В. Струганець, існують такі типи трансформації слова: «семантичні зміни у словах з однаковою кількістю значень; розширення семантичної структури слова; звуження семантичної структури слова; процеси утворення і зникнення омонімії; комплексні якісні модифікації значення слова. У випадках, коли лексична одиниця не змінює загальної кількості значень або ж залишається моносемічною, у семантичній структурі слова чи окремого ЛСВ простежили кілька видів змін: поглиблення тлумачення; узагальнення значення; модифікацію значення; зміну позиції трактування значення у словниковій статті, висунення інших значень на роль основного» [8, с. 17].

Як зазначає О. О. Тараненко, зміни в значеннях: «1) зумовлені мовним консерватизмом, коли певний об'єкт змінюється, а його найменування лишається в рамках свого попереднього, лише тією чи іншою мірою модифікованого значення: а) зміною в самому об'єкті позначення слова <...>; б) зміною в наших знаннях про об'єкт позначення <...>; в) зміною в нашому ставленні до об'єкта <...>; 2) зумовлені мовним розвитком <...>, які приводять до утворення різних видів переносного значення слова» [2, с. 206–207].

Методологія дослідження включає використання загальнонаукових методів індукції, дедукції, аналізу й синтезу, а також методу порівняння.

Проаналізувавши динамічні процеси у дієсловах лексико-семантичної групи «Дієслова емоційного стану», доходимо до такого висновку:

1. Для більшості дієслів емоційного стану в українській мові не відбулося змін у кількості значень чи їх відтінків:

Наприклад:

• Лексико-семантична підгрупа «Дієслова перебування в емоційному стані»:

БЕНТЄЖИТИСЯ, жуся, жишся, недок. 1. Хвилюватися, тривожитися (СУМ-11, СУМ-20).

ЖУРИТИСЯ, журюся, журишся, недок. 1. без додатка. Засмучуватися з яких-небудь причин, зазнавати журби; печалитися, сумувати. 2. За ким, розм. по кому. Сумувати, тужити через відсутність або втрату кого-небудь. 3. про кого – що, за кого – що, розм. за ким-чим, заст. ким, чим, із спол. сл. Турбуватися, тривожитися про кого-, що-небудь (СУМ-11, СУМ-20).

• Лексико-семантична підгрупа «Дієслова становлення емоційного стану»:

ВІДЧАЮВАТИСЯ, ююся, юсшся, недок., ВІДЧАЯТИСЯ, аюся, асшся, док. 1. Утратити всяку надію на що-небудь; впадати у відчай, у розпач (СУМ-11, СУМ-20).

ЗАПАДАТИ, аю, асш, недок., ЗАПАСТИ, адү, адеш, док. 9. у що, рідко. Впадати в який-небудь стан (СУМ-11, СУМ-20).

• Лексико-семантична підгрупа «Дієслова приведення в емоційний стан»:

БЕНТЄЖИТИ, жу, жиш, недок., перех. 1. Викликати хвилювання, тривогу; хвилювати, тривожити. 2. Викликати стан замішання, зніяковілості в кого-небудь (СУМ-11, СУМ-20).

ГНІВИТИ, влю, виш; мн. гнівлять; недок., перех. 1. Викликати гнів, роздратування; сердити (СУМ-11, СУМ-20).

2. Розширення семантичної структури слова у СУМ-20 порівняно із СУМ-11 (збільшення кількості значень і (або) збільшення кількості відтінків значень).

Розширення семантики лексичних одиниць зумовлено екстралінгвальними суспільно-політичними, соціокультурними, та ін. чинниками [9, с. 91].

Наприклад:

• Лексико-семантична підгрупа «Дієслова перебування в емоційному стані»:

ЖАЛІТИ, ію, ісш, недок. 1. перех. і без додатка. Відчувати жалість, співчуття до кого-небудь. 2. неперех. Нарікати на що-небудь, уболювати за чимось, за щось; шкодувати, жалкувати (СУМ-11).

ЖАЛІТИ, ію, ісш, недок. 1. перех. і без додатка. Відчувати жалість, співчуття до кого-небудь. 2. За ким, чим, про когось – щось і з спол. що. Печалитися, шкодувати, журитися (СУМ-20).

У СУМ-11 лише перше значення входило до лексико-семантичної підгрупи «Дієслова перебування в емоційному стані». У СУМ-20 спостерігаємо розширення семантики дієслова **ЖАЛІТИ**, оскільки для нього з'явилося нове друге значення, що належить до лексико-семантичної підгрупи «Дієслова перебування в емоційному стані».

ЗАСМУЧУВАТИСЯ, уюся, уешся, недок., ЗАСМУТІТИСЯ, смучүся, смүтишся, док. 1. Ставати смутним, невеселим. 1. // 1. Відчувати горе, жаль (СУМ-11).

ЗАСМУЧУВАТИСЯ, уюся, уешся, недок., ЗАСМУТІТИСЯ, смучүся, смүтишся, док. 1. Ставати смутним, невеселим; смутитися. 1. // 1. Відчувати горе, жаль. 1. // 2. Виразити горе, жаль (СУМ-20).

Для дієслова **ЗАСМУЧУВАТИСЯ** у СУМ-20 порівняно з СУМ-11 додався другий відтінок першого значення.

3. Модифікація чи уточнення значення у СУМ-20, порівнюючи з СУМ-11.

Наприклад:

• Лексико-семантична підгрупа «Дієслова перебування в емоційному стані»:

ВЕСЕЛИТИСЯ, люся, лішся, недок. 1. // 1. Радіти, бути у радісному, веселому настрої. 1. // 2. ким, чим, заст. Радіти кому-, чому-небудь (СУМ-11).

ВЕСЕЛІТИСЯ, лю́ся, лі́шся, недок. 1. // 1. Радіти, бути у радісному, веселому настрої. 1. // 2. ким, чим, заст. Радіти кому-, чому-небудь; тішитися (СУМ-20).

У другому відтінку першого значення дієслова **ВЕСЕЛІТИСЯ** спостерігаємо уточнення значення, а саме додано пояснення «тішитися».

ГНІВАТИСЯ, аюся, аєшся, недок. 1. Виразити гнів, роздратування; сердитися (СУМ-11).

ГНІВАТИСЯ, аюся, аєшся, недок. 1. Відчувати гнів, роздратування; сердитися (СУМ-20).

У першому значенні дієслова **ГНІВАТИСЯ** «Виразити гнів» з СУМ-11 змінено на «Відчувати гнів» у СУМ-20.

- Лексико-семантична підгрупа «Дієслова приведення в емоційний стан»:

ВЕСЕЛІТИ, лю́, лі́ш, недок., перех. 1. Викликати веселощі, розважати. 1. // 1. Викликати радісний настрій, робити радісним, веселим (СУМ-11).

ВЕСЕЛІТИ, лю́, лі́ш, недок., кого, що і без прям. дод. 1. Викликати веселощі (у 1 знач.), забавляти, розважати. 1. // 1. Викликати радісний настрій, робити радісним, веселим; тішити (СУМ-20).

У першому значенні дієслова **ВЕСЕЛІТИ** відбулося уточнення значення, а саме додано пояснення «забавляти», а також у першому відтінку першого значення додано «тішити».

4. Спрощення тлумачення у СУМ-20 порівняно з СУМ-11.

Наприклад:

- Лексико-семантична підгрупа «Дієслова становлення емоційного стану»:

БЕНТЄЖИТИСЯ, жуся, жишся, недок. 2. Приходити в стан замішання; ніяковіти (СУМ-11).

БЕНТЄЖИТИСЯ, жуся, жишся, недок. 2. Ніяковіти (СУМ-20).

У другому значенні дієслова **БЕНТЄЖИТИСЯ** у СУМ-20 відбулося спрощення тлумачення і залишено коротке пояснення «ніяковіти».

- Лексико-семантична підгрупа «Дієслова приведення в емоційний стан»:

ДРАТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, недок., перех. 1. Викликати почуття незадоволення, досади, гніву, злості; роздратувати, злити. 2. Навмисне злити, виводити з терпіння кого-небудь, викликати гнів у когось; дражнити, дрочити. 3. Збуджувати, посилювати, загострювати яке-небудь бажання, почуття і т. ін.; роздратувати (СУМ-11).

ДРАТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, недок. 1. кого. Викликати у кого-небудь почуття незадоволення, досади, гніву, злості; злити. 2. кого. Навмисне злити, виводити з терпіння кого-небудь, викликати гнів у когось; дражнити. 3. кого, що. Збуджувати, посилювати, загострювати яке-небудь бажання, почуття і т. ін.; роздратувати (СУМ-20).

У першому значенні дієслова **ДРАТУВА́ТИ** у СУМ-20 спрощено тлумачення і забрано з пояснення надлишкове дієслово «роздратувати». Окрім цього, у другому значенні цього ж дієслова у СУМ-20 спрощено тлумачення і залишено лише одне синонімічне дієслово «дражнити».

Висновки. Отже, порівняльний аналіз дієслівних тлумачень, що належать до лексико-семантичної групи «Дієслова емоційного стану», на матеріалах СУМ-11 і СУМ-20 показав, що для більшості досліджуваних дієслів не відбулося змін у загальній кількості значень і (або) відтінків значень.

Це зумовлено тим, що загалом дієслова, які виражають людські емоції та стани, не зазнають таких значних семантичних змін, як, наприклад, галузева, спортивна, чи професійна лексика. Проте виокремлено певні семантичні зміни, характерні для дієслів лексико-семантичної групи «Дієслова емоційного стану». До них належать: розширення семантичної структури дієслів (збільшення кількості значень і (або) збільшення кількості відтінків значень); модифікація чи уточнення значення; спрощення тлумачення.

Перспективним подальшим дослідженням вважаємо вивчення динамічних процесів у семантиці дієслів української мови на матеріалах інших лексико-семантичних груп.

Література:

- Клименко Н. Ф., Карпіловська С. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. 434 с.
- Тараненко О. О. Зміни значення. Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. : вид. 2-ге, випр. і допов. Київ : Українська енциклопедія, 2004. С. 206–207.
- Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
- Словник української мови: в 20 т. / за ред. В. М. Русанівського. Київ : Наукова думка, 2010–2021.
- Wierzbicka A. Emotions across languages and cultures: Diversity and universals. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 349 p.
- Бігдай М. О. Ідеографічні параметри дієслівної лексики української мови : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Чернівці, 2020. 276 с.
- Піддубна Н. В. Динамічні явища у складі релігійної лексики кінця ХХ – поч. ХХІ ст. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство, 2017. С. 129–138.
- Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. Київ, 2002. 32 с.
- Літературна норма і мовна практика : [монографія] / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик та ін.; [за ред. С. Я. Єрмоленко]. Ніжин : Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. 320 с.

Bihdai M. Dynamic processes in the semantics of verbs of the Ukrainian language (based on the material of the lexical-semantic group “Verbs of emotional state”)

Summary. In the modern Ukrainian language, constant dynamic changes in the lexical structure occur, which is of great interest to linguists. Semantic changes in word meanings are caused by various extralingual and intralingual factors.

The purpose of the article is an investigation of the dynamic processes in the semantics of Ukrainian verbs, that belong to the lexical-semantic group “Verbs of emotional state” on the materials of the “Dictionary of the Ukrainian language” in 11 volumes and “Dictionary of the Ukrainian language” in 20 volumes. Since the mentioned dictionaries are fundamental lexicographic sources of the Ukrainian language, we consider it beneficial to trace the dynamics of semantics in the studied lexical-semantic group of verbs precisely on the materials of the “Dictionary of the Ukrainian language” in 11 volumes and “Dictionary of the Ukrainian language” in 20 volumes. The lexical-semantic group “Verbs of emotional state” includes such lexical-semantic subgroups as: “Verbs of being in an emotional state”, “Verbs of formation of an emotional state”, and “Verbs of bringing into an emotional state”. The research methodology includes the use of general scientific

methods of induction, deduction, analysis, and synthesis, as well as the method of comparison.

In the Ukrainian language dynamic processes have been studied by many national linguists, but a separate lexical-semantic group “Verbs of emotional state” has not been sufficiently studied in this context. The lack of a linguistic description of this issue determines the relevance of our study.

In the proposed article it is found that for most verbs from the lexical-semantic group “Verbs of emotional state” there was no change in their total number of meanings and (or) shades of meanings. This is due to the fact that, in general, verbs that express human emotions and states do not undergo such

significant semantic changes as, for example, industry, sports, or professional lexicon. However, certain semantic changes typical for verbs of the lexical-semantic group “Verbs of emotional state” have been singled out. These include expansion of the semantic structure of verbs (increase in the number of meanings and (or) increase in the number of shades of meanings); modification or clarification of meaning; simplification of meaning. We consider the study of dynamic processes in the semantics of Ukrainian verbs on the materials of other lexical-semantic groups to be a promising further study.

Key words: dynamic processes, expansion of meaning, lexical-semantic group, verbs of emotional state.